

BALKANLAR'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI: XIX. YÜZYIL NIŞ SANCAĞI ÖRNEĞİ

Dr. Mead OSMANİ

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Mezunu

Prof.Dr. Salih PAY

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren başarılı bir eğitim sistemi geliştirmiştir. Oluşturulan bu eğitim müesseseleri asırlarca hizmet vermiştir. Bu sistem zamanla dönemin koşullarını karşılayamadığı için niteliğini muhafaza edememiştir. XIX. asırda, Osmanlı Devleti yenileşme süreciyle birlikte başta askeri alan olmak üzere idarî ve eğitim alanlarını da içine alarak kapsamlı birçok adım atmıştır. Böylece çıkarılan maarif nizamnamesiyle beraber rüştiye ve muallim okullarının sayısı çoğalmış, sıbyan mektepleri iptidailere dönüştürülmüş ve diğer bazı reformlara başvurulmuştur. Osmanlı eğitim-öğretim kurumlarının Balkanlar'daki gerçek İslam anlayışının yayılmasına ve gelişmesine katkısı inkâr edilemez. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki eğitim mirasını incelemek büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada XIX. asırda Niş Sancağı'nda bulunan Osmanlı eğitim-öğretim kurumları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Niş Sancağı, Osmanlı, Balkanlar, Eğitim-Öğretim Kurumları.

ABSTRACT

Educational Institutions in Balkans: The Case of Nish in Nineteenth Century

It can be said that the Ottoman State from its beginning developed a successful education system. Educational institutions which were established based on this system served for centuries. In the progress of time this system that could not meet the demands lost its eligibility. In nineteenth century within the process of modernization The Ottoman State made progress in many spheres as military, administration and education. Especially with the introduction of new education law the number of junior high schools and teacher schools rose and Infants' schools turned in to primary schools. The contributions of Ottoman educational institutions in dissemination true understanding Islam cannot be ignored in Balkans. For this reason the educational legacy of Ottoman is an important issue that should be studied carefully. This study investigates the educational institutions of Ottoman in nineteenth century Sanjak of Nish.

Keywords: Sanjak of Nish, Ottoman, Balkans, Educational Institutions.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretime Genel Bir Bakış (Kuruluştan XVIII. Asra Kadar)

Kur'ân, ilk ayetlerinden itibaren en temel mesajları olan okuma ve öğrenmeye yönelik öğütler ihtiva eden İslâm dininin ilahi kitabıdır. Kur'ân'da olduğu gibi hadislerin de genel anlamda ilmi teşvik etmesi, Müslümanların yüzyıllarca her türlü ilmî faaliyette bulunmalarına vesile olmuştur. Müslümanlar Kur'ân ve Sünnetin bu konudaki emirlerini yerine getirmek için İslâm'ın ilk yıllarından itibaren bütün imkânlarını seferber etmişlerdir.¹Söz konusu seferberlik sayesinde pek çok alanda olduğu gibi eğitim ve öğretim alanında da büyük başarılar elde edilmiş ve hemen her alanda otorite sahibi, dünyaca ünlü Müslüman bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bu alandaki başarılarda müslüman devlet adamlarının önemli bir pay sahibi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Müslüman idareciler bilim adamı ve sanatkârları himaye edip desteklemenin yanı sıra bilim ve sanatla profesyonel olarak iştiğal etmek suretiyle de eğitim ve öğretime büyük katkıda bulunmuşlardır.

İslam medeniyetinin Anadolu'dan başlayarak üç kıtada asırlarca gelişmesine imkân sunan Osmanlı Devleti, asr-ı saadetten günümüze kadar gelişerek devam eden eğitim-öğretim faaliyetlerinde de kendine has özgün ve yeniliğe açık uygulamaları sayesinde tarih sahnesinde adından söz ettirmeye layıktır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden başlayarak diğer alanlarda olduğu gibi ilmî alanda da sağlam ve düzgün bir yol takip edilmiştir. Devletin kurucusu Osman Gâzi (1302-1324) devrinden başlayarak fethedilen kaza ve nahiyelere birer kadı tayin edilip adaletin etkin bir biçimde çalışması sağlanmıştır. Daha sonra Orhan Gâzi (1324-1362) zamanından itibaren medreseler açılarak ilim adamlarının yetişmesi ve ilmin yayılması için özen gösterilmiştir. Böylelikle toplumun en önemli iki ihtiyacı olan kaza (yargı) ve öğretimin düzenli çalışmasının temelleri atılmıştır.²

Osmanlı Devleti'nde farklı metotlarla farklı derslerin okutulduğu değişik amaçlara yönelik dört çeşit eğitimden söz edilebilir. Birincisi yönetici kadroları yetiştirmeye yönelik saray eğitim kurumu olan *enderûn*; ikincisi bürokrat yetiştirmek üzere usta çırak metodu ile bürolara eğitim veren kalem eğitimi *küttâb* (kâtipler, yazıcılar); üçüncüsü tasavvuf erbabının yetişmesine yönelik *dergâh* eğitimi ve dördüncüsü ise klasik anlamda ilim adamı yetiştiren *medrese* eğitimidir.³

Osmanlı erken döneminde eğitim, öğrencilere yalnızca bilgi ezberletmeyi değil, aynı anda meseleleri kavrama ve analiz etme becerisi kazandırmayı da hedeflemiştir. Bu nedenle medreselerde eğitim standartları çok yüksek tutul-

¹ Kazıcı, Ziya, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı*, V, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 161-162.

² İpşirli, Mehmet, "Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, İstanbul, 1988, s. 273.

³ İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 1994, s. 259.

muş, Enderun'da ise yetenekli ve uzak görüşlü seçkinler yetiştirilmiştir.⁴

Osmanlı Devleti'nin ilk yüz elli sene içindeki medreselerinin en önemlileri İznik, Bursa ve Edirne'de kurulmuştur.⁵ Bu çerçevede orta ve yükseköğretim veren Osmanlı medreselerinin ilki Orhan Gâzi tarafından 1331'de İznik'te açılmıştır. Daha sonra Bursa'nın fethedilmesiyle birlikte şehirde çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Edirne Osmanlı'nın merkezi olduktan sonra orada da birçok medrese açılmıştır. Ayrıca medreselerin, müderrislerin ve talebelerin masraflarını karşılamak üzere vakıflar kurulmuştur.⁶

Yıldırım Bayezid (1389-1402) ve özellikle de II. Murad (1421-1451) döneminde ilim hayatında ve Osmanlı medreselerinde büyük bir canlanmanın yaşandığı görülmektedir. Bu gelişmede söz konusu devirde Arabistan, Türkistan ve Kırım'dan çok sayıda âlimin Osmanlı topraklarına gelmesinin büyük etkisi olmuştur.⁷ Bunların en önemlileri Molla Gürânî (d.1410-ö.1488), Alâeddin et-Tûsî (d.1414?-ö.1482), Seydi Ali Arabî ve Acem Sinan'dır.⁸ İlim geleneğini, ilmî tartışma adabı ve üslûbunu beraberlerinde getiren bu âlimler Osmanlı coğrafyasında ilmî bir hareketlilik sağlamışlardır.⁹

Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) İstanbul'u fethetmesinden sonra *Sahn-ı Semân*¹⁰ medreselerini kurması ve bunlar için vakıflar tesis etmesinden sonra tam bir ilim merkezi haline gelen şehirde başta hükümdarlar olmak üzere sultan hanımları, vezirler, ilim adamları ve bazı saray mensupları tarafından çok sayıda medrese inşa edilmiştir.¹¹ XVI. yüzyıla gelindiğinde medreselerin, bütün vilâyet ve sancaklara, hatta kazalara kadar yaygınlaştığı görülmektedir.¹² Ancak bu yüzyılın ortalarında Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Süleymaniye Camii civarında tesis edilen *Medrese-i Evvel*, *Medrese-i Sâni*, *Medrese-i Sâlise*, *Medrese-i Râbi*, *Dârü'l-hadîs* ve *Tıp Medresesi*¹³ ile eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi dikkat çekicidir.¹⁴ Gerçekten de Fatih'in ve Kanunî'nin inşa ettirdiği medreseler fizikî görünüşleri, sahip oldukları maddi imkânlar, eğitim programlarının zenginliği ve kütüphaneleriyle Osmanlı ilim hayatının iki önemli dönüm noktasını oluşturmuştur.¹⁵

Dinî ilimlerin yanında mantık, belagat, lûgat, nahiv, matematik, astronomi,

⁴ Szyliowicz, Joseph S., "Osmanlı'nın Eğitimsel Mirası: Efsane Mi, Yoksa Gerçek Mi?" *İmparatorluk Mirası*, (haz.) L. Carl Brown, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim, İstanbul, 2010, s. 414.

⁵ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 2.

⁶ Kazıcı, Ziya-Ayhan, Halis, "Talim ve Terbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 519; Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25.

⁷ İpşirli, "Osmanlı İlimiye Mesleği", s. 274.

⁸ İnalçık, Halil, "Murad II.", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 171.

⁹ İnalçık, Halil, "Murad II.", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, VIII, Milli Eğitim Basımevi (MEB), İstanbul, 1979, s. 613-614.

¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 5.

¹¹ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, s. 519.

¹² Cihan, a.g.e., s. 25.

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 33.

¹⁴ Emecen, Feridun, "Süleyman I.", *DİA*, XXXVIII., İstanbul, 2010, s. 74.

¹⁵ İpşirli, Mehmet, "İlimiye", *DİA*, XXII, İstanbul, 2000, s. 143.

felsefe, tarih ve coğrafya gibi ilimlerin de okutulduğu Osmanlı medreseleri,¹⁶ kuruluş ve yükseliş dönemlerinde devletin eğitim ihtiyaçlarını yeterince karşılamıştır. Ancak medreselerin, XVII. yüzyıldan itibaren toplumdaki yenileşmeyi sağlayacak temel görevlerini yerine getiremediği iddia edilmektedir.¹⁷

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretime Genel Bir Bakış

Osmanlı eğitim sistemi XVII. yüzyıla kadar ülkenin vasıflı insan ihtiyacını karşılayabilmiş olsa da, bu dönemden itibaren diğer alanlarda ortaya çıkan bozulma ve çözülmenin benzerinin eğitim sisteminde de görülmesi,¹⁸ birtakım tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştı. Nitekim XVIII. asrın başlarında matbaanın faaliyete geçirilmesiyle¹⁹ başlayan değişimin ilk adımlarının, III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerinde eğitim ve öğretim alanında yapılan reformlarla atıldığı görülmektedir.²⁰ Bu çerçevede 1734'te Üsküdar'da *Hendesehâne*²¹ adıyla açılan ilk askerî mektebi, 1773'te *Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn*, 1795'te *Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn*, 1827'de *Mekteb-i Tıbbiye* ve 1834'te *Mekteb-i Harbiye* gibi diğer askerî ve meslekî teknik eğitim kurumlarıyla *rüşdiyeye* eş değerde olan iki meslek okulu takip etmiştir.²²

Eğitimin iyileştirilmesine yönelik faaliyetlerin II. Mahmud (1808-1839)²³ ve Abdülmecid (1839-1861)²⁴ dönemlerinde de titizlikle sürdürüldüğü görülmektedir. Nitekim Sultan Abdülmecid'in 7 Mart 1845 tarihinde bir camide yaptığı konuşmasında *kötülüğün kaynağı olan cahilliğin halkın arasından kaldırılması* ifadesini kullanması, eğitim reformlarına padişahların verdiği önemi açıkça göstermektedir.²⁵ Ayrıca yine onun döneminde *ilim ve fennin yaygınlaştırılması ve eğitim işlerinin düzene konulması* amacıyla 1845'de *Meclis-i Maârif-i Muvakkat* adıyla yeni bir heyet oluşturuldu. Bu heyetin yaptığı çalışmaların sonucu olarak da 1846'da *Meclis-i Maârif-i Umûmiye* ve 1847'de *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti* kuruldu²⁶, 1847'de açılmaya başlayan *rüşdiyelerin* sayısı zamanla çoğaldı ve 1848'de *Dâru'l-Muallimînler* açıldı.²⁷ Nihayet söz konusu nezaret 1857 yılında *Maârif-i Umûmiye Nezâret'i* ne dönüştürüldü.²⁸

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Genel Özellikleri

¹⁶ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, s. 519.

¹⁷ Yolalıcı, M. Emin, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı*, V, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 281.

¹⁸ Cihan, a.g.e., s. 11.

¹⁹ Cihan, a.g.e., s. 36.

²⁰ İpşirli, "İlmiye", C. XXII, a.g.e., s. 144; İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", s. 277.

²¹ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 520.

²² Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 520; Cihan, a.g.e., s. 37.

²³ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 520.

²⁴ Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", s. 285.

²⁵ H. Davison, Roderic, "Osmanlı Tükiyesi'nde Batılı Eğitim", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 675.

²⁶ Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 285.

²⁷ Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", s. 285.

²⁸ Tekel, İlhan-İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 67.

Tanzimat'ın ilanından 1869 yılına kadar geçen süre içerisinde, eğitim alanında, bir taraftan klasik öğretim sistemi devam ederken bir taraftan da yapılan düzenlemelerle modern anlayışın yavaş da olsa yerleşmeye başladığı görülmektedir.²⁹

Kırım Savaşı (4 Ekim 1853-30 Mart 1856) ve Islahat Fermanı³⁰'ndan (28 Şubat 1856) sonra geleneksel eğitim düzeninin artık eskisi gibi devam ettirilemeyeceği, eğitim siyasetinde Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de dikate alınması gerektiği, ülke nüfusunun tamamını kapsayan köklü eğitim politikalarının geliştirilmesinin zorunluluğu anlaşılmış oldu.³¹

Eğitim sisteminin daha modern bir yapıya kavuşturulması Saffet Mehmed Esad Paşa'nın (d.1815-ö.1883) Maârif Nâzirliği döneminde 1 Eylül 1869 tarihinde çıkartılan *Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmes*³² ile mümkün olabilmektedir.³³ Nitekim bu dönemde *Rüştiyelerin* ve *Dâru'l-Muallimîn*lerin sayıları arttı, 1873'ten sonra *İdadî* ve *Sultanî* açıldı, *Sıbyan Mekteb*³⁴ zamanla *usûl-i cedîd* denilen modern eğitime geçti ve *İptida*³⁵ adı verilen ilkokullar açılmaya başladı.³⁶

Niş Sancağındaki Eğitim-Öğretim kurumları

Niş'deki Osmanlı klasik dönem eğitim kurumlarına ve Niş'in yapısına dair malumatlar Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler dışında neredeyse hiç yoktur. Evliya Çelebi 1660 senesinde Niş'te 22 sıbyan mektebinin bulunduğunu aktarmıştır.³⁷

Müslüman Okulları

Tanzimat, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da Osmanlı Devleti'nde temel değişikliklerin yapıldığı bir süreç olmuştur. Bu çerçevede II. Mahmud (1808-1839) döneminde eğitim sahasında yapılan çalışmalar yeni bir nite-

²⁹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s. 287.

³⁰ Gülsoy,Ufuk, "Islahat Fermanı", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 185.

³¹ Akşin Somel, Selçuk, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 696.

³² Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için, Bkz. İbnüş-Şeyh Nafi, Mahmud Cevad, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İvraatı, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1338; Albayrak, Muzaffer- Şeker, Kevser (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 100-124; Özalp, Reşat-Ataünal, Aydoğan, *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, Millî Eğitim Yayınları, İstanbul, 1977; Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 273.

³³ Tekel-İlkin, a.g.e., s. 67; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*,s. 287.

³⁴ İlköğretim düzeyindeki okullara *sıbyan mektebi* denilmiştir. Bu adı almasının nedeni buralarda sadece *sabî* denilen beş-altı yaşındaki çocukların okumasıdır. Bu okullarda okuma-yazma öğretimi yanında bazı dinî bilgiler ve dört işlemden ibaret olan matematik dersleri de verilmiştir. Bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, s. 77.

³⁵ *İptida*ye okulları ilk defa 1872'de kurulmuş olsa da taşrada 1880'lerde görülmeye başlamıştır. Ayrıca bu okullar ancak Sultan II. Abdülhamid (1876-1908) döneminde bir yönüyle başarı göstermiştir. Bkz. Clay, Nathalie, *Ne Fillimet e Nacionalimit Shqipetare*, Perpjekja Yayınları, Tiran, 2012, s. 197.

³⁶ Akşin Somel, Selçuk, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 116; Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", s. 285.

³⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İkdam Matbaası, V. İstanbul, H.1314 (M.1896), s. 363.

lik kazanmış olup eğitim yeniden ele alınarak gelişmesine yol açmıştır. II. Mahmud zamanında eğitim amaçlı Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte geleneksel İslâmî eğitim sistemi içinde bulunan medrese ve mektepleri reform edip çağdaş eğitim sistemine göre yeni okulların yapılmasına da ihtiyaç duyulmuştur.³⁸

Sultan II. Mahmud'un çabalarına rağmen eğitimde reformlar kısmen başarılı oldu. Tanzimat Fermanı'na bakıldığı zaman eğitimle ilgili yine de temel değişikliğin olmadığı ve 1845'e kadar bu konuda ciddi bir adımın atılmadığı fark edilir. XIX. yüzyılın ortasında Osmanlı Devleti'nin artık eğitimde üzerine düşen görevlerin bilincine vardığı düşünülebilir. Nitekim bu dönemde yeni mekteplere devlet tarafından malî yardımlar yapılıyor, eğitim masrafları için vergi yoluyla kaynak sağlanmasına gidiliyor, şahıslara mektepler yaptırılıyor, öğretmenler yetiştiriliyor ve farklı yerlere tayin ediliyor, eğitimde merkez ve taşra teşkilâtı oluşturuluyordu. Eğitim alanında bu zamana kadar yapılan ve daha sonra yapılması düşünülen bütün bu adımlarla eğitim sisteminin modern hale dönüştürülmesini hedefleniyordu.³⁹

1839 yılında taşrada devlet okullarının açılması projesi planlanmış olmasına rağmen, gerçek anlamda ancak 1850'lerde uygulamaya geçirilebilmiştir. Fakat vilâyet seviyesinde maarif idaresine ilişkin hukukî düzenlemeler ise 1869'a kadar tamamlanmıştır. Bu yıla gelinceye kadar taşra seviyesindeki eğitimle ilgili gelişmeler bir nevi Balkanlar'la sınırlı kalmıştır.⁴⁰

Tanzimat dönemi Niş okulları bahsinde Mithat Paşa'dan söz etmemek mümkün değildir. Çünkü Balkanlar'ın bir kısmında ve özellikle Niş'te diğer konularda olduğu gibi eğitimde de çok sayıda başarılı projeler onun sayesinde gerçekleştirilmiştir. Mithat Paşa'nın Niş valiliği döneminde şehir ve yöresinde önemli sayılabilecek reformların yanı sıra yeni mektepler ve islahhaneler kurulmuştur.⁴¹ Mithat Paşa profesyonel çabalarıyla Niş sancağını yönetirken (1861-1864) ve daha sonra da Tuna Vilâyeti kurulduktan sonra valiliği döneminde (1864-1868) köylerde yapılan yeni okulların eğitimi ve okulların genişlemesi için devlet desteğini sağlamış, bu çerçevede Niş şehrinde 1863 yılında farklı dine mensup çocukların karma eğitim görecekleri bir *islahhane*⁴² kurmuştur.⁴³ Ayrıca Mithat Paşa'nın Niş'te ve daha sonra Rusçuk'ta yoksullar ve yetimler için kurduğu islahhaneler birer sanat okulu niteliğinde olup başarı göstermiştir.⁴⁴

³⁸ Şişman, Adnan, "Mekteb-i Osmani (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul, 1986, s. 83.

³⁹ Erdoğan, Teyfur, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı 1", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, S. 1, 1996, s. 185.

⁴⁰ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 93.

⁴¹ Kiel, Machiel, "Niş", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2009, s. 149.

⁴² Islahhane, Osmanlı Devleti'nde yetim ve fakir çocuklara yönelik mesleki eğitim vermek için kurulmuş ve daha sonra sanat mektebi haline dönüşen kurumun adı olmuştur, Bkz., Öztürk, Cemil, "Islahhane" *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 190.

⁴³ Akşin Somel, Selçuk, "Ottoman Islamic Education in The Balkans in The Nineteenth Century", *Islamic Studies*, special issue: Islam in The Balkans, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, C. 36, no. 2/3, s. 443.

⁴⁴ Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 72.

Mithat Paşa'ya göre, dinî okullar gelecekte rüştiye okulu öğrencileri için yeterli olmamıştır. Bu nedenle reform girişimlerini Niş ve Leskofça'da dinî okullarda yapmaya başlayıp bütün Müslüman erkek çocukların bu okullara yazılması zorunluluğunu getirmiştir. Nitekim sözü geçen şehirlerde bu okulların başarılı olması sebebiyle sancağın diğer kazalarına da benzerlerinin yapılması öngörülmüştür.⁴⁵

Mithat Paşa'nın bir yandan mahalle mekteplerini yeniden ele alması diğer yandan da karma eğitim için uygun bir ortamın oluşturulması şeklinde devam eden eğitim faaliyetleri, Tanzimat devri siyasetinin temel özellikleriyle uyum göstermektedir.⁴⁶ 1862 senesine ait bir belgede yer alan bilgiye göre, Mithat Paşa muhtemelen Niş şehrinin valisi iken şehirde bir rüştiye mektebi yaptırmıştır.⁴⁷ O, modern eğitimin güçlü bir koruyucusu olmuş ve Tuna vilâyetinde birkaç sene sonra devlet çapında genel bir model oluşturacak bir ilkokul reformuna girişmiştir.⁴⁸ Zira Mithat Paşa'nın yerel malî kaynakların kullanım tarzı daha sonra, 1869'da çıkarılan Maarif Nizamnamesi (Eğitim Tüzüğü) için bir örnek oluşturmuştur.⁴⁹ F. Kanitz, Mithat Paşa'nın yaptırdığı yollar, mektepler, islahaneler ve buna benzer nice müesseselerden dolayı onu büyük bir insan dostu olarak vasıflandırmıştır.⁵⁰

Evliya Çelebi 1660 senesinde Niş'de yirmi iki sıbyan mektebinin bulunduğunu kaydetmiştir⁵¹. Niş'te bulunan okullardan *Edirneli Bali Reis Bey Medresesi*⁵² *Medrese-i Atik*⁵³, *Medrese-i Cedîde*⁵⁴ ve *Şehsuvar Paşa Medresesi*⁵⁵ ile *Mevzune Hanım Mektebi*⁵⁶, *Mustafa Bey Mektebi*, *Yahya Paşa Mektebi* ve *Şehid Osman Paşa Mektebi* nin⁵⁷ isimleri bilinmektedir.⁵⁸ Bunlara ek olarak Evliya Çe-

⁴⁵ Somel, "Ottoman Islamic Education, s. 443-444.

⁴⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 109.

⁴⁷ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 461/20759.

⁴⁸ H. Davison, Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Agora Yayınları, İstanbul, 2005, s. 161.

⁴⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 109.

⁵⁰ Eren, A. Cevat, "Niş", *IA, IX*, MEB, İstanbul, 1964, s. 297.

⁵¹ Çelebi, *Seyahatname*, s. 363.

⁵² H. Ayverdi, Ekrem, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, III, 3. Kitap, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1981, s. 129.

⁵³ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5.

⁵⁴ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5.

⁵⁵ Şehsuvar Paşa Medresesi Leskofça kasabasıdır. Şahsuvar Abdi Paşa b. Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa, bu medrese ile birlikte Niş eyaleti dâhilinde diğer hayratı ve Sultan Bayezid Câmîi'nin önemli ihtiyaçları için 14 Haziran 1863 tarihinde bir vakıf kurmuştur. Bkz. Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 94.

⁵⁶ Bu mektebin varlığı o zamanlar Kahire'de oturan Alaca Hisarlı (Kragujevac) İbrahim b. Recep Efendinin Defterdar Câmîi yakınında Mevzune Hanım Mektebi'ne yaptığı nakit yardımdan anlaşılmaktadır. Bkz. Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 132.

⁵⁷ Şehid Osman Paşa, Rumeli Vâlisi olup Topal Osman Paşa olarak bilinir. Moralı'dır. 1127/1716'da Mora Seraskeri, 1130/1719'da Bosna, 1133/1722'de Rumeli, tekrar Bosna, 12 Eylül 1144/1731'de Sadrazam oldu. Sonra Erzurum, akabinde de Tiflis vâlliliği yaptı. Bu görevinde iken 1146/1733-34'de savaşta şehid oldu. 1141/1728 tarihinde Rumeli vâlisi olduğu, düzenlemiş olduğu vakfiyenin başında zikrolunmaktadır. Niş muhafızlığı daha öncedir. Sicill-i Osmani Paşayı çok akıllı, önemli olan, cesur bir zat olarak bildirir. Osman Paşa: Gümrükhane ve odaları eklentileri, bunlara bitişik 2 mahzen, 1 bakkal dükkânı, 1 oda, altta 15 ve zeminde 1 büyük odadan birleşmiş 31 oda yahudihane, bunların yanında 8 oda, Belgrad Kapısı yakınında 2 tek katlı ev, 2 iki katlı dükkân, İstanbul Kapısıyla Saray arasında Yeni Çarşı denilen yerde bir çatı

lebi'nin verdiği bilgilere göre Şarköy'de (Şehirköy) de 7 mektep vardır.⁵⁹

1868 senesine ait Tuna Vilâyet Salnamesinde Niş sancağında toplam 28 mektep olduğu kayıtlıdır. Bu mekteplerden 6'sı Şehirköy'de, 4'ü Leskofça'da, 1'i Ürgüp'de, 3'ü İvranya'da, 14'ü Niş şehrinde bulunmaktaydı. Medreseler ise 3'ü Şehirköy'de, 2'si Leskofça'da, 1'i İvranya'da ve 2'si de Niş'te olmak üzere 8 adettir.⁶⁰ Ayrıca bir sene sonra da Tuna Salnamesinde Niş sancağıyla ilgili aynı bilgiler verilmiştir.⁶¹ Daha sonra 1873 Prizren Vilâyet Salnamesine göre, Niş kaza merkezinde Mektebi Rüştîye'de *muallim-i evvel* olarak Hasan Efendi ve *muallim-i sâni* olarak da Hafız Şerif Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁶²

1874 tarihli Prizren Vilâyet Salnâmesine göre, Niş sancağının merkezinde 4 medrese, 1 rüştiye mektebi ile 9 müslüman sıbyan mektebi⁶³; Niş sancağı Palanka nahiyesinde 3 Müslüman mektebi⁶⁴; Leskofça kazasında 2 medrese, 4 Müslüman sıbyan ve 1 rüştiye⁶⁵; İvranya kazasında 5 Müslüman mektebi (5 mektepteki öğrenci sayısı 270) ve 2 medrese⁶⁶; Ürgüp kazasında 1 medrese, 1 rüştiye, 4 Müslüman sıbyan mektebi ve Müslüman köylerde 13 sıbyan mektebi⁶⁷; İznepol kazasında 1 Müslüman mektebi⁶⁸ ve Kurşunlu kazasında 1 Müslüman mektebi, 1 medrese ve 1 sıbyan mektebi vardır.⁶⁹

1875 tarihli Tuna Vilâyet Salnamesine göre, Niş kaza merkezinde Mekteb-i Rüşdiye'de muallim-i evvel Hafız Hüseyin Efendi, muallim-i sâni Hafız Şerif Efendi ve muallim-i rik'a Selim Samî Bey görevli olarak kaydedilmiştir.⁷⁰ 1876 tarihli salnamede Niş'le ilgili bilgilerde herhangi bir değişikliğin olmadığı görülmüştür.⁷¹

Gayrimüslim Okulları

Osmanlı farklı din, dil, ırk ve költürlere mensup milletlerden oluşan bir devletti. Osmanlı, idaresi altındaki bu milletleri belli hukukî statüler çerçevesinde yönetiyordu.⁷² Gayrimüslimler etnik bakımından yirmi ikiyi buluyordu ve devletin

→ →

altında 20 dükkân, Panteli denilen yerde uzun bir arsa üzerinde köşk ve binalar, defteri yapılmış 69 cilt kitap vakfetti. Bunlardan elde edilecek gelirleri Varoş Kalesi Taşköprü Mahallesinde Hızır Bey'in vakıf arsası üzerinde yeni yaptırdığı câmî ve mektebe tahsis etti. Bkz. Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 131-132.

⁵⁸ Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 132.

⁵⁹ Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 222.

⁶⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, s. 109.

⁶¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1286 (M.1869), 2 defa, s. 112.

⁶² *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1290 (M.1873), 1 defa, s. 108.

⁶³ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 100.

⁶⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 104.

⁶⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 108-109.

⁶⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 112.

⁶⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 116.

⁶⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 119.

⁶⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 122-123.

⁷⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 82.

⁷¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1293 (M.1876), 9 defa, s. 88.

⁷² Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve bu bakımdan Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi", *OTAM*, Ankara, S. 9, 1998, s. 155.

insan unsuru içinde önemli bir yer tutuyordu.⁷³

Osmanlı Devleti, diğer alanlarda olduğu gibi, eğitim alanında da gayrimüslimleri serbest bırakmış, eğitimlerini din ve mezhep ayrıcalıklarının bir parçası olarak kabul etmiştir. Bu çerçevede gayrimüslimler ibadethanelerini nasıl kendileri idare edebiliyorlarsa, mekteplerini de aynı şekilde kendi cemaat teşkilât-ları aracılığıyla kurup işletebilmişlerdir. Nitekim eğitimin ilk kademesinde yer alan mektepler kendi yerel cemaatleri, orta dereceli mekteplerle öğretmen yetiştiren okullar ise, millet teşkilatları tarafından idare olunmuş, ayrıca kiliseler de ruhanî reislerinin denetimi altında gerçek bir eğitim kurumu gibi hizmet edebilmiştir.⁷⁴

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin okulları, cemaatin kendisi gibi, Müslümanlarınkinden çok daha farklı bir gelişme göstermiştir. Bu çerçevede patrik, sinod⁷⁵ ve mahkemeler tarafından temsil edilen mezhep liderleri, cemaatin baskısı sonucunda ruhban sınıfından olmayanların üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan baskı yapan grubun başını gayrimüslim tüccarlar ve zanaatkârlar çekmiştir. 1862 ile 1865 seneleri arasında patriklerin ve sinodun seçilmesi cemaatin tümüne bırakıldıktan sonra eski millet sistemi son bulmuştur. Yine de bu değişime rağmen Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, dinî kurumlarına saygı göstermiş olup bunları kendi kültürel ve ulusal kimliklerinin kaynağı olarak görmüştür. Ayrıca düşüğe geçen Müslüman okullarının tersine, gayrimüslim eğitim müesseseleri tam bir devrim yaşamıştır.⁷⁶ Bu gelişmede devlet adamlarının da katkısı olmuştur. Nitekim 1862 yılına ait bir belgeden Mithat Paşa'nın muhtemelen Niş valisi olduğu dönemde Şehirköy kazasında bir Hıristiyan mektebi yaptırdığı anlaşılmaktadır.⁷⁷

Osmanlı Devleti'nde dinî grupların ya da gayrimüslimlerin eğitimiyle ilgili en önemli Nizamnamede Müslüman ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye okullarının açılması düşünülmüştür.⁷⁸

Prizren Vilâyet Salnamesinde (1874) yer alan bilgilere göre, Niş sancağının merkezinde üç gayrimüslim sıbyan mektebi,⁷⁹ Leskofça kazasında bir Hıristiyan mektebi,⁸⁰ İvranya kazasında iki Hıristiyan mektebi,⁸¹ Ürgüp kazasında bir Hıristiyan mektebi⁸² ve İznepol kazasında ise iki Hıristiyan mektebi vardır.⁸³

⁷³ Ercan, Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu", *Bellekten*, XLVII., S. 188, Ankara, 1983, s. 1130.

⁷⁴ Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, s. 164.

⁷⁵ *Sinod* (synod): *Sinodus* yol almak anlamına gelen Yunanca bir kelimedir. *Sinod* ise cemaatin işlerini tartışmak için davet edilmiş dinî liderlerin toplantısına verilen addır. Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, Din Bilimler Yayınları, Konya, 2005, s. 692.

⁷⁶ H. Karpat, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 108.

⁷⁷ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 461/20759.

⁷⁸ Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, s. 165.

⁷⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 100.

⁸⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 108-109.

⁸¹ Burada isimleri belirtilen 6 mektepteki toplam öğrenci sayısı 280'dir. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 112.

⁸² *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 116.

⁸³ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 119.

XIX. yüzyılın başında, Hıristiyan okulları çoğunlukla tek odalı, küçük yerler olmuştur. Bu okullarda eğitim, rahipler tarafından yürütülmüştür. Hıristiyanlar arasında bir seçkin tüccar grubunun ortaya çıkmasıyla birlikte hızla modern okullar kurulmaya başlamıştır. Bu tüccarlar gözünde eğitim, önceleri ticaretin ve aydınlanmanın sonraları ise ulusal uyanışın çok önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu okullar XIX. yüzyılın sonlarına kadar devlet kontrolünün dışında kalmıştır. Böylece XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Hıristiyanlarının eğitim sistemi, her ne kadar Avrupa'nın eğitim sistemi kadar hizmete yönelik olmasa da yine Müslümanlarınkinden daha üstün bir konuma gelmiştir.⁸⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti XIX. asırda diğer alanlarda olduğu gibi eğitim konusunda da büyük adımlar atmaya gerek duymuştur. Klasik Osmanlı eğitim kurumları dışındaki ilk sivil öğretim müesseseleri Sultan II. Mahmud tarafından oluşturulmuştur. Daha sonra devlet genelinde eğitim alanında büyük adımlar atılmış ve yeni eğitim kurumları açılmıştır. Tanzimat'ın ilanından 1869 yılına kadar geçen süre içerisinde, eğitim alanında, bir taraftan klasik öğretim sistemi devam ederken bir taraftan da yapılan düzenlemelerle modern anlayışın yavaş da olsa yerleşmeye başladığı görülmektedir. Eğitim sisteminin daha modern bir yapıya kavuşturulması Saffet Mehmed Esad Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde 1 Eylül 1869 tarihinde çıkartılan *Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi* ile mümkün olabilmıştır. Nitekim bu dönemde *Rüşdiyelerin* ve *Dâru'l-Muallimîn*lerin sayıları arttı, 1873'ten sonra *İdadî* ve *Sultanî* açıldı, *Sıbyan Mektebi* zamanla *usûl-i cedîd* denilen modern eğitime geçti ve *İptidâî* adı verilen ilkokullar açılmaya başladı. Bu kurumları Niş sancağına da taşımak isteyen Osmanlı Devleti'nin bölgeye özellikle Mithat Paşa'yı görevlendirmesiyle birlikte imkânlar dâhilinde görevi yerine getirme çabası olduğu görülmektedir. Buna binaen ilk sırada iptidâî okulları olmak üzere rüştiye ve islahhane okulları ve medreseleriyle temel ve yüksek eğitim müesseseleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Niş sancağı birçok milletin bir arada yaşadığı bir yer olduğu için Müslüman eğitim kurumları yanında her ne kadar sayısı az olsa da gayrimüslimlere ait farklı okullar da açılmıştır.

Kaynaklar

- » B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839.
- » B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 461/20759.
- » *Salnâme-i Vilâyeti-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, H.1286 (M.1869), 2 defa, H.1292 (M.1875), 8 defa, H.1293 (M.1876), 9 defa.
- » *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1290 (M.1873), 1 defa, H.1291 (M.1874), 2 defa.
- » Akyıldız, Ali, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, Ankara, 2003, ss. 273-274.
- » Albayrak, Muzaffer, Kevser Şeker (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.
- » Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, Din Bilimler Yayınları, Konya, 2005.
- » Ayverdi, Ekrem H., *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, C. III, 3. Kitap, İstanbul:

⁸⁴ Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum*, s. 108-109.

- Bilmen Basimevi, 1981.
- » Cihan, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınları, İstanbul, 2007.
 - » Clayer, Nathalie, *Ne Fillimet e Nacionalimit Shqipetare*, Perpjekja Yayınları, Tiran, 2012.
 - » Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
 - » Çelebi, Evliya, *Seyahatname*, V. İdam Matbaası, İstanbul, H.1314 (M.1896).
 - » Davison, Roderic H., "Osmanlı Tükiyesi'nde Batılı Eğitim", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 666-681.
 - » Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Agora Yayınları, İstanbul, 2005.
 - » Emecen, Feridun, "Süleyman I.", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010. ss. 62-74.
 - » Ercan, Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu", *Belleter*, XLVII., S. 188, Ankara, 1983. ss. 1119-1149.
 - » Erdoğan, Teyfur, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı 1", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 51, S. 1, 1996. ss. 183-247.
 - » Eren, A. Cevat, "Niş", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, IX, Millî Eğitim Basımevi (MEB), İstanbul, 1964, ss. 293-298.
 - » Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve bu bakıman Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi", *OTAM*, Ankara, S. 9, 1998, ss. 155-175.
 - » Gülsoy, Ufuk, "İslahat Fermanı", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, ss. 185-190.
 - » İbnü'ş-Şeyh Nafi, Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1338.
 - » İnalıcı, Halil, "Murad II.", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006. ss. 164-172.
 - » İnalıcı, Halil, "Murad II.", *İA*, VIII, MEB, İstanbul, 1979. ss. 598-615.
 - » İpşirli, Mehmet, "İlimiye", *DİA*, XXII, İstanbul, 2000. ss. 141-145.
 - » İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, I, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994. ss. 139-220.
 - » İpşirli, Mehmet, "Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, İstanbul, 1988. ss. 273-285.
 - » Karpaz, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
 - » Kazıcı, Ziya, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı*, ed. Güler Eren, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. ss. 161-167.
 - » Kazıcı, Ziya, Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, İstanbul, 2010. ss. 515-523.
 - » Kiel, Machiel, "Niş", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2009. ss. 147-149.
 - » Özalp, Reşat, Aydoğan Ataunal, *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, MEB, İstanbul, 1977.
 - » Öztürk, Cemil, "İslahhane" *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, ss. 190-191.
 - » Somel, Selçuk Akşin, "Kırım Savaşı, İslahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012. ss. 685-708.
 - » Somel, Selçuk Akşin, "Ottoman Islamic Education in The Balkans in The Nineteenth Century", *Islamic Studies*, special issue: Islam in The Balkans, Islamic Research Institute, International Islamic University Islamabad, 36, no. 2/3. ss. 439-464.
 - » Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
 - » Szyliowicz, Joseph S., "Osmanlı'nın Eğitsel Mirası: Efsane Mi, Yoksa Gerçek Mi?" *İmparatorluk Mirası*, çev. Gül Çağalı Güven, haz. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 412-434.
 - » Şişman, Adnan, "Mekteb-i Osmani (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul, 1986, ss. 83-160.
 - » Tekel, İlhan, Selim İkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
 - » Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
 - » Yolalıcı, M. Emin, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı*, ed. Güler Eren, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. ss. 281-296..